

GOSPODIN SMAIL-AGA JANEZA TRDINE
(IZ NEOBJAVLJENOG RUKOPISA)

Marija Mitrović

Pozne pedesete i prva polovina šezdesetih godina 19. stolecá obeležene su u hrvatskoj književnosti tek začecima kratke proze. U Bogovićevom nedeljniku "Neven" (1852-1858) javljaju se Ivan Filipović, Adolf Veber Tkalčević, Luka Botić i drugi, stariji (Ivan Trnski, Ivan Kukuljević) prozama sa hajdučko-turskom, pretežito pseudoistorijskom tematikom. Pozornost je okrenuta hrvatskoj prošlosti, junaštvima koja su mogla hraniti narodni ponos. Evo jednog sažetog i sadržajanog opisa novelistike ovoga razdoblja:

U odnosu na novelistiku ilirizma (Vukotinović, Demetar, Jarnevićeva, Kukuljević), kratka proza, koja je punila časopise *Neven*, *Dragoljub* i *Naše gore list* ne predstvalja bitniji stvaralački pomak. Ona je shematizirana, prepuna sentimentalističkih tirada, klišeja i plošnih karaktera, s uobičajenim trivijalnim elementima u tvorbi zapleta: otmice, spletke, osvete, nagli i nemotivirani obrati, dvoboji, izdaje, pustolovine i sl. Neke od tih novela i nisu drugo do prepričani sadržaji narodnih pjesama, a poneke su rađene po ugledu na umjetne bajke (*Kunstmärchen*) njemačke romantike. Prepune patetike, didakticizma i naivnosti svake vrste, novele ovoga razdoblja zapravo su adekvatan hrvatski odgovor na trivijalnu beletrističku produkciju trećerazrednih njemačkih pisaca koju tada objavljuje u velikim količinama *Luna*, zabavni prilog *Agramer Zeitung* (Nemec, 1995: 57).

U takvome kontekstu bi se očekivalo valjano prikupljanje i temeljito opisivanje barem onih plodova koji su se tada tegobno rađali, a po svojoj naravi bili posve različiti, u usporedbi sa maločas skiciranom slikom zapravo moderni, (proto)realistični. Istoričari književnosti jesu pokazali stanovitu pozornost prema autorima koji potiču sa hrvatskoga tla, a prozu su pisali na nekom drugom, najčešće italijanskom jeziku (Ivan Franjo Biundović, Ivan Lovrić, Marko Kažotić), ali su sasvim zanemarili i zaboravili pokušaje nehrvatskih autora koji su svoju prozu stvarali na hrvatskom književnom jeziku. Takvih je pokušaja bilo malo, možda ih zato književna javnost nije umela prihvatiti ni u vreme njihova nastajanja, a

ni kasnije. Ne mislim ovde na Vraza, koji je najveći deo svoga opusa i stvorio na hrvatskom, a tek manji na svom maternjem, slovenskom, nego na nekoliko drugih Slovenaca – Josipa Drobniča (1812-1861), Ivana Macuna (1821-1883), Antona Trstenjaka (1853-1917), Matiju Valjavca (1831-1897), a iznad svega na uglednog slovenskog proznog pisca Janeza Trdinu (1830-1905), kojeg je Ivan Cankar smatrao svojim jedinim pravim pretečom unutar domaćeg književnog nasleđa. Svojim kvalitetom i pre svega poetičkim principima na koje se oslanjao pišući hrvatsku prozu, Janez Trdina i danas može zadržati pozornost čitatelja, te je prava šteta što je ona hrvatskoj književnoj javnosti nedostupna i sasvim nepoznata (Mitrović, 1990: 101-105).

Možda zato što nije pisana na slovenskom jeziku, ova je proza ostala nepoznata i onom delu slovenskog čitateljstva koji su ovoga pisca upoznali kroz do sada najkompletnije izdanje. Odmah posle drugog svetskog rata (1946) *Zbrano delo* Janeza Trdine bilo je uvršteno u znamenitu seriju kritičkih izdanja slovenskih klasika koja pod naslovom “Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev” izlazi i danas. Očito je da kriteriji izrade takvih izdanja tada još nisu bili dobro postavljeni. Jer, kako inače protumačiti radikalno skraćanje preposljednjeg u seriji od 11 portreta riječkih stanovnika iz početka šezdesetih godina devetnaestoga stoleća. U komentaru za priču *Gospodin Smail-aga*, kako glasi naslov cenzurisane priče, u ovome izdanju nalazimo belešku, koja glasi:

Rokopis obsega 12 popisanih strani na 6 prepognjenih listih in je najobširnejši od vseh portretov. Obsega poleg uvoda naslednja poglavja: 1. *Genia ne treba buditi*; *Morska deklica*; 3. *Gospa kapetanica Luca*; 4. *Děvica Marija*; *Rjekovanje*; 6. *Ljubavna tamnica*; 7. *Šest Bartolića*; 8. *Svetica*; 9. *Pod piramidom*; 10. *Što znamenuje kozačka riječ: ljubiti' verhom*; 11. *Opaske*; 12. *Igre i narav*; 13. *Ostali život*. – V tem portretu je naslikal Trdina primorskega Don Juana in njegove ljubavne avanture. Poglavja *Genia ne treba buditi*, *Morska deklica*, *Djevica Marija*, *Šest Bartolića*, *Pod piramidom*, *Što znamenuje kozačka riječ: ljubiti' verhom smo v naši izdaji izpustili, ker podajajo neke seksualne scene na trivialen način ali pa opisujejo neke premalo verjetne situacije in dogodke* (sve potrtala M.M.).

Danas je dakako nezamislivo kako izostavljanje 6 od ukupno 13 poglavlja priče, tako i obrazloženje takve odluke. Ako bi popularna izdanja i eventualni izbori iz umetnikova dela mogli dozvoliti pri-

ređivaču da se postavi u ulogu cenzora, kritička izdanja takvu odluku nikako ne bi smela uvažiti. A ipak, sve do danas, poglavlja koja su izostavljena u Trdininom *Sabranom delu* dostupna su samo u rukopisnom odeljenju Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani (pod inventarskim brojem 15/62, u mapi 8, ovojnica XXXVI).

Celi rukopis svih 11 priča iz savremenog riječkog života ispisan je na 27 presavijenih listova označenih brojevima od 1-27, s tim što nedostaje list broj 14 (kraj priče *Gospodin Kellersberg*), ali ima i umetnutih, a nepaginiranih listića. Listovi su tamno plavi ili čak ljubičasti, istrgnuti iz svezaka nejednake veličine, pisac je osim olovke koristio crveno i crno mastilo. Krajevi listova su iskrzani i ponegde zato nečitljivi, mada i boja papira, haotični raspored zapisa (ponekad se fragment iste priče ne prenosi sa leve na desnu polovinu lista, nego obrnuto), doista otežavaju čitanje.

EKSKURS O NASLOVU

Trdina je na Rijeku stigao u vreme Bachovog apsolutizma (1855), a iz nje otišao godine 1867, kada je – navršivši tek 37 godina života – zbog sukoba sa Antunom Mažuranićem, direktorom gimnazije u kojoj je radio kao profesor nemačkog, hrvatskog, istorije i zemljopisa, otišao u mirovinu i povukao se u jedno selo u Dolenjskoj, gde je ostao do kraja života. Svih 11 portreta nastaju dakle u to vreme, najverovatnije ranih šezdestih godina. Hrvatski, odnosno kako je Trdina govorio “ilirski” jezik učio je – prema sopstvenim izjavama – najviše iz renesansih komedija (Držića i Nalješkovića – jezik ovoga drugoga osobito je cenio), te od prijatelja, Riječanina Frana Kurelca, koji je u svoje doba slovio kao poliglot i vrsni pedagog. Podsetimo li se da je hrvatski postao službeni jezik škole tek nakon pada Bachovog apsolutizma, da su jezici javne komunikacije bili nemački, latinski i, duž Jadrana, italijanski, te da je književni i časopisni život bio gotovo sasvim zamro, odluka jednoga Slovenca da svoju prozu počne pisati na hrvatskom, tim je dragocenija.

Pred sam kraj priče *Gospodin Smail-aga* Trdina nudi kratku biografiju središnjeg lika, te ističe da je u vreme Bachovog režima Bartol Smail-aga bio “nadzornik luke”, a da je šezdesetih dosegnuo “visoku službu prvoga velikog župana riječkoga”. Povijest svedoči (Gigante, 1928: 103) da je 11. februara 1861, kada je Rije-

ka po prvi puta dospela pod hrvatsku upravu, za prvoga guvernera bio postavljen “capitano civile, il barone Bartolomeo Smaich” (civilni kapetan, barun B.S.). O ovome, verovatnom modelu za lik Bartola Smail-age, Gigante navodi mnogo toga što je identično sa podacima koje Trdina pripisuje svome liku: da je delovanje administrativne uprave pokušavao ustrojiti tako kako bi gradu omogućio skori trajni ulazak u Hrvatsku. U tome nije uspeo, bio je smenjen maja 1867, kada Rijeka ponovo dolazi pod upravu Mađžara. Knjiga pisana iz italijanskog ugla, spočitava Smaiću goruće hrvatstvo; Trdina pak govori o tome kako su riječki Hrvati zamerali Smaiću da je čas mađžaron, čas austrijakant, a čas opet talijanaš, a da te zamerke ne stoje, jer da je to čovek koji je lučio politiku od privatnog života i u privatnome životu prijateljevao sa svima, a u politici nastojao uvek delovati kao Hrvat. Trdinu, međutim, neće zanimati javna uloga civilnog kapetana; iako je neke karakteristike Bartolove pri kraju ove proze ponudio čitatelju na uvid, on će tok priče ispuniti podacima koji se odnose na samo jedan sloj njegove ličnosti, na njegovo donžuanstvo.

Ako smo u Bartolemeu Smaiću pronašli prauzor, odnosno model za junaka priče koja nosi naslov *Gospodin Smail-aga* mi još uvek nismo odgovorili na pitanje koje se postavlja svakome, pa i najpovršnijem poznavaoocu hrvatske književnosti: zašto je Trdina priči dao naslov *Gospodin Smail-aga*? U korenu prezimena Smaić, pa dakle i među precima čoveka koji je mogao biti model za lik glavnog junaka, doista je mogao biti kakav Smajo, Smail..., no dajući svome junaku ovo ime i priči ovakav naslov, Trdina je na umu morao imati slavnu Mažuranićevu epsku pesmu *Smrt Smail-age Čengića*; mada između likova koji nose ista imena, a pripadaju dvama različitim autorima i različitim književnim žanrovima nema srodnosti, ipak ne možemo ćutke mimo efekta, koji na čitatelja ostavlja ovo “pozajmljivanje” imena. Pri odabiru naslova priče mogla je biti značajna zvučna srodnost prezimena junaka izabranog za model junaka priče *Gospodin Smail-aga*, ali je nedvosmisleno značajnija autorova želja da naslovom uspostavi aluziju na Mažuranićevo delo. Ili možda baš na Mažuranića, bana i političara, s čijom se politikom Trdina nije slagao i s čijim je bratom došao u žestok politički, naučni i egzistencijalni sukob. O samome sukobu sa Ivanovim bratom, Antunom Mažuranićem, Trdina je progovorio samo u autobiografskom spisu koji je neposredno pret-

hodio autorovoj smrti; u ranijim spisima ispovednog karaktera¹ Trdina je očito izbegavao da ga vlastitim rečima oživi i prekidao bi tekst baš na mestu gde bi trebao opisati taj nemili događaj. Ni u preostalim deset portreta iz riječkoga života ispod Trdinina pera nije provirio lik direktora škole s kojim se naš autor sukobio. Mažuranić, i tim više i pre Ivan nego Anton, naziru se, eto, u priči čiji junak živi za i od ljubavi. U toj meri i od ljubavi tako žestoko telesne, da su stranice na kojima je ona opisivana bile toliko provokativne te ih se urednik *Zbranog dela* želeo lišiti, ostavivši ih u rukopisu. Je li to najveća mržnja transponovana u najveću ljubav? Smemo li upravo u tom metonimijskom karakteru priče potražiti i razloge svojevršnim preterivanjima koja ovu pripovednu prozu doista uvode u registar grubog i gotovo skarednog morala?

O sukobu J. Trdine i Antuna Mažuranića pisale su tada hrvatske² i slovenske novine³. Na osnovu ovih komentara, kao i na osnovu Trdininih sećanja moglo bi se zaključiti da je Trdina od Mažuranića-direktora gimnazije očekivao takvo upravljanje školom kakvo bi omogućilo procvat individualne slobode i nacionalnih ideala. Antun Mažuranić je na čelo riječke gimnazije postavljen posle pada Bachovog apsolutizma, a i sam se predstavljao kao liberalno orijentisan. Međutim, direktoru su bili važniji politički ciljevi njegovoga brata, bana Ivana Mažuranića, koji od 1861. nastoji ugoditi Beču, a u ime oslobađanja od mađarske dominacije. Trdina je od rane mladosti bio ogorčeni protivnik centralističkih i germanizatorskih nastojanja Beča. Zato mu nikako nije mogla goditi politika kancelara (a docnijeg bana) Ivana Mažuranića; osobito su mu smetali progoni protivnika Mažuranićeve politike iz redova narodne (Mrazović, Rački) i stranke prava (Starčević, Kvaternik, Perkovac; ovaj posljednji je kao urednik *Pozora*, u kojem je i Trdi-

1 Prva autobiografija Trdinina nosi naslov *Spomini* (Sećanja) i nastala je već 1867-1868, ali je objavljena tek 1946; drugi puta je svoj život opisao u tekstu pod naslovom *Hrvaški spomini* (1885-1886), treći puta u obimnoj knjizi *Bachovi huzarji in Iliri* (1903); četvrta autobiografija *Moje življenje* (1905-1906) u izvesnom smislu rekapitulira sva ranija sećanja, još jedanputa oživljuje put od piščeva rođenja i tek tu pronalazi snage da opiše sukob sa Antunom Mažuranićem.

2 *Pozor* od 10. listopada 1866; *Narodne novine* od 13. listopada 1866.

3 *Slovenec* u više navrata tokom 1866. i 1867; Srečko Baraga je u *Domu in svetu* objavio dužu studiju: "Problem Trdinove upokojitve", DS 1943, sv. I, str. 83-105.

na pisao, bio osuđen na dva meseca zatvora). Trdina je optuživao visoku hrvatsku birokraciju da igra ulogu Bachovih husara i posle pada samoga Bacha. Antun Mažuranić osobno nije ušao u politiku, ali je svim srcem podupirao bratovljeve političke poteze, te je – prema Trdininim autobiografskim zapisima – u gimnaziji zavlada-la veoma neprijatna klima.

Toneta Mažuranića je priroda nadarila svim svojstvima policijskoga činovnika, dok mu je za učitelja gimnazijske mladeži dodelila samo pola lošeg talenta... Saznali smo također da iza zatvorenih vrata učionice prisluškuje kako predaju profesori, te da ispituje čak kakovi su im profesori, kojeg profesora vole, a kojega mrze i zašto.

I dalje:

Ravnatelj me je motrio kao kakvog opasnog zločinca, osobito otkada je saznao što mislim o njegovoj slovnici hrvatskoga jezika, koja je ukazom njegovoga brata postala školskim udžbenikom i donosila mu lijepe prihode. A ja sam se čudio njenoj neznanstvenosti. Za Toneta Mažuranića nije važila podijela glagola na šest vrsta koju je napravio Dobrovský. On ju nije priznavao, a možda ni poznavao. U knjizi je bilo još mnogo drugih zabluda i pogriješki. Ja sam na kraju knjige zabilježio moje kritičke primjedbe, kojih je bilo poprilično. Taj moj primjerak slovnice zaboravio sam u zbornici. On dopade u ruke ravnatelja, koji se uvijek i svagda trudio otkriti nešto sumnjivo. Pročitao je moje zabilješke. Knjigu mi nikada nije vratio. Otada više nije skrivao strasnu mržnju prema meni (oba citata su iz: J. Trdina, ZD 3 : 547; *prevod M.M.*).

Izgleda da se negativan sud o Ivanu Mažuraniću-političaru, stvoren u Trdininoj svesti i zato što je sam bio u sukobu sa Antunom Mažuranićem, prenosio i na sud o poemi *Smrt smail-age Čengića*⁴. Naslov Trdinine priče o hrvatskome Don Juanu mogao je tako aludirati na klasičnu epsku romantičnu poemu ilirca Mažu-

4 U časopisu *Slovan* (1913, str. 292-303), Fran Ilešič objavljuje tekst *Trdina kot učitelj hrvatske književnosti*. Na osnovi dve sveske iz školske 1864. i 1865. godine u kojima su Trdinini učenici beležili profesorova predavanja iz hrvatske i srpske književnosti, spominju se brojna, pa i sasvim minorna imena iz savremene hrvatske književnosti, a sasvim po strani ostaje Ivan Mažuranić. Ne može biti posredi drugo nego želja da se prečuti jedan velikan, prema kojem se Trdina – po svemu sudeću – odnosio krajnje negativno.

ranića, oduzimajući ovoj auru tada, a i dugo potom najcenjenijeg klasika hrvatske literature. Umesto herojske borbe protiv zla i umesto osvete, Trdinin Smail-aga će promovisati “niske” vrednosti telesne ljubavi, pa čak i vrednost ogoljenog, emocijama neispunjenog seksa.

Desno od naslova *Gospodin Smail-aga*, ispisanog krupnijim slovima i potcrtanog jednom linijom stoji u zagradi naknadna za-beleška, pisana autorovom rukom, ali nešto izmenjenim rukopi-som: “mnogo šale, mnogo laži – ljudi tako govorili, nešto samo istina”.

Priča započinje parodičnim zazivanjem muza:

Obikli su stari pjesnici, prizivati na pomoć muze, da ih nadahnu svojim čuvstvom, svojim žarom, ili barem svoju dušu obodriti, da služi volji poetinoj. Ja sam sve drugo prije nego ljubimac Apolonov, ipak se usudjujem raditi to isto i bez privilegija.

Namera pripovedačeva – kaže nam on to eksplicite – jest prikazati telesnu ljubav Smail-age; on zato zazivlje “zlikovca Amora” i “Venus vulgivaga” da mu “otkriju prijazno tajne kutove” ovoga junaka. Uzgredni, mada ne nevažni sloj značenja uvodnog frag-menta ima satirične vrednosti, sa invektivama usmerenim na ta-dašnje riječko školstvo, koje je Trdina, budući da je tamo službo-vao celih 12 godina nesumnjivo dobro poznavao. Meta satirične oštrice jest talijanašenje, kao i površnost edukacije. Ne objašnja-vajući zašto Bartola (ili Bartolića, kako se u pojedinim fragmen-tima zove glavni junak) običava zvati Smail-agom, Trdina pred či-tateljeve oči priziva sliku krupna i dobroćudna čoveka, koji sreću okušava “u igri i ljubavi”. U uvodnome delu pripovedanje teče sa lakoćom i u stalnome obraćanju čitatelju:

Nabrojiti ću ti, dragi štioče, cijelu povorku pripovijedi, da uvidiš iz njih istinu mojih riječi i *neistinu one poslovice, da sretnoga čovjeka naše sunce još nije obasjalo* [potcrtala M.M.]; primještati ću ti pri-povjetkama i kratke priče ili opise, da ti bude situacija jasnija, da vi-diš pred sobom zbilja onakov stvor, onakova hrvatskoga Don Juana, kao što ti ga želim pokazati.

Trdinina priča ima precizno određeni cilj, i to strogo literarni: on ne piše zato da bi razveselio, poučio ili obavestio čitatelja, nego

pre svega zato da dominirajućem stereotipu izmeni kvalitet; rekli bismo dakle da Trdina ulazi u hrvatsku književnu produkciju, postavljajući svoj prilog kao doprinos sa predznacima različitim, tačnije: oprečnim od onih koji u toj kulturi vladaju do te mere, da su se pretočili u stereotip i izreku.

U fragmentima objavljenim u *Zbranom delu* Trdinin Smail-aga se pokazuje kao osvajač ženskih srca i kao ljubimac svih žena (*Rjekovanje*), ili pak kao Don Juan koji začas osvoji i još brže napusti svoj ljubavni plen (*Gospa kapetanica Luca, Ljubavna tamnica, Svetica*). Registar i tematsko područje se menjaju u posljednja tri fragmenta: *Opaske; Igre i narav* te *Ostali život*. O kakvim je promenama reč najbolje će ilustrirati odlomak *Opaske*, koji ovde prenosimo u celini, iako je on u *Zbranom delu* objavljen:

Mogao bih pripovijedati još mnogo romana, što ih doživio Smail-aga prije vjenčanja; najčudniji i najsmješniji bio bi onaj o gospođi Fabricevoj, ali volim i njega zaštititi, jer mi nije stalo do škandala, kojim nije primješano barem ponešto poezije. Inače mnijem, da ljubavne šale uopće nisu tako romantične, kao što ih raznosi ljudski glas; mladi se hvastaju često i sami tim, što niti nisu učinili, niti često ne bi radi poštenja ni učiniti htjeli, pa da imaju i priliku, a napokon pisci ovakovih događaja i sami koješta dodavaju, da iskrite svoje po sebi dosta jalove povijesti. Uvjeren sam, da ima i u mojima dosta neistine i poluistine, čemu su krivi ljudi, koji mi kazaše, Bartol, koji je sam o sebi koju previše rekao, pa i ja sam, jer sam bez dvojbe što napisao, česa nisam čuo ni od ljudi, niti je Bartol ikada ispovijedio. Tako na primjer vidi mi se posve nevjerovatno, da se ne bi bila Djeвица Maria probudila, kada je s njom se združio, i kaska o 6 Bartolića bit će izmišljena, budući da Smail-aga nije onako ni sada ostario, da bi mogla njegova djeca u Rusiji koloniju ustanoviti. Ako u ičem, laže se rado u svem, što se ljubavi tiče: ali zato opet ne smijemo prigovarati uopće slici hrvatskoga Don Juana. Istinita je svakako, ako ju je i ljudski glas u mnogom obziru prekrupno narisao.

Trdinino poimanje umetničke istine začuđujuće je moderno. Posle ovoga poglavlja možemo reći da on nije izabrao ljubavnu tematiku samo zato da bi iskoračio, da bi se odvojio, udaljio, čak obrnuo onu sliku koja je u literaturi nastala kao rezultat dominirajućeg kršćanskog, katolički shvaćenog pojma ljubavi. Nije Trdini cilj pokazati samo da i "naše sunce" ume obasjati čoveka i učiniti ga sretnim, nego dokazati da život jest onakav kakvim ga ljudske

oči vide, kakvim ga reči opisuju, kakvu predstavu o njemu ljudi grade. U *Opaskama* Trdina pred našim očima izlaže teoriju o umetničkoj istini. Ona je, kako nas upućuje autor, zbir niza “laži” i preterivanja (tu mu se ljubavna tematika čini osobito pogodnom, jer – kaže – kada pričaju o svojim ljubavnim doživljajima, svi lažu, svi kite i nadodaju). Sada se pokazuje da tematski izbor za koji se Trdina opredelio ne predstavlja samo implicitnu polemiku sa meštanima i još više sa temama te tadašnjom proznom tematikom u celini, nego je njegov izbor prirodni i najpovoljniji ilustrativni materijal poetike za koju se odlučio, a koju ponajbolje ilustruje završna rečenica iz navedenog odlomka: “Istinita je svakako, ako ju je i ljudski glas u mnogom obziru prekrupno narisao”.

I preostala dva fragmenta su zapravo komentari, ali ne poetičke, nego psihološke, antropološke i sociološke naravi. U fragmentu *Igre i narav*, pripovedač uverava čitatelja da je Samil-aga bio ne samo ljubimac žena, nego da ga je volela i kocka, igra na sreću. To je čovek koji je uvek dobijao. U dužem fragmentu *Ostali život*, Trdina kao da sasvim zaboravlja na priču i pripovedanje; počinje nas zatrpavati podacima o Bartolovom dobroćudnom karakteru, njegovoj političkoj i društvenoj ulozi koju je imao u Rijeci. Janez Logar pretpostavlja da su i priča o Smail-agi, i preostalih 10 priča iz riječkoga života zapravo deo skice za nekakav budući roman. Pred kraj *Gospodina Smail-age* kao da smo već u romanu: tu se pojavljuje višeglasje, osim naratora i Bartolića, oglašava se i autor sam, predstavljajući se kao Bartolićev prijatelj, pokušavajući ga zaštititi od nepravednih optužbi i različitih oblika zavisti. U okviru romana, esejistički pasaži poput poslednja tri iz *Priče o Smail-agi* očito bi našli svoje mjesto, dok priču čine nekoherentnom, necelevitom.

Fragmentarno zasnovana priča kakvu čitamo sa stranica Trdinina *Zbranog dela* tematski se može grupisati u dve grupe: na početak su stavljene četiri scene u čijoj je osnovi telesna ljubav, dok poslednja tri fragmenta predstavljaju poetički, sociološki i psihološki komentar ponašanja glavnoga junaka. Ono što bismo očekivali na početku, nalazimo na kraju priče. Pogledajmo sada izostavljene odlomke:

1. *Genia ne treba buditi*

Bartolić bio se je iza bolesti uprav oporavio pomoćju lepe Margerite di Cortona. Obavljajući jednom neku⁵ potrebu zamisli se i nagovješta, čemu bi moglo to udo jošte služiti: ruke su za rad, noge za hod, oči za vid i uši za sluh i.t.d. ništa nije za lēnost, kroz ovu cēv ide doduše tekuća nesnaga, ali bi mogla proći i drugačije n. pr. onim putem, kojim i gusta prolazi, tu je neka tajna, tim većma, što je bio opazio B-ić kod odraslih momaka silan klip, koga biaše obrasla čitava grmljevina. Pita odmah dēvojče u 13, 14 li godini, što da misli o tom ona, a ona ne budi lēna, digni haljinu i pokaži dio, što ga je Bog opet njoj stvorio. Vele se začudi B. i reče za neko doba ozbiljno ovako: Ošinuo me grom, ako lažem, nu ova školja vidi mi se baš prikladna, da ju izpuni stvar, koju ja imam, gle: česa je u mene previše, toga u tebe premalo. To rekav kuša i pokuša, čeljade se zastidilo, ali se nije branilo, mali Bartolić se uvēri, da je pogodio tajnu, prvi slučaj tako ga je obveselio, da odluči upotrebiti u napréd svaku priliku, ponoviti vuhovno izpunjanje njezinoga i svoga dēla. Nu Marica se pobjala te izbjevala svaki sastanak. Raztumačila mu je samo to još, kolik smrtni grēh da su učinili, i on se ga ima izpovediti, ali neka ne čini to za Boga doma, na Trsat neima daleko, ondē se ne bi tako lahko saznalo, jer valja joj primētiti i to, ako bi roditelji njezini ili njegovi o njihovom grēhu što začuli, da bi jih ljuto do krvi i kosti iztukli a možda i ubili. Bartolić nije se mogó baš kajati – razbluda bē presladka – ali nije zaboravio one druge opomene te je šutio prema svakomu i ob ovom i o kasnijih sličnih grēsih kano grob i mrtvaci. Poznato je, da je obikó ženski spol biti na ovakovu mudru mućanju zahvalan.

2. *Morska deklica*

Mladi Bartolić dovrši 5. školu te ide s svēdočbom prvoga reda u žepu veselo k svojoj rodbini u Vinodol. Baš je koraćao medju Crkvenicom i Selci i radovao se krasnoj okolini. Cesta teče mu ravno i gladko kano da stupa po javorovom stolu svoga strica: nadnju nagnule su se poetične grane ploda pune masline, onoga stabla, koje omili čovēku i

5 U rukopisu Trdina se drži onakvoga oznaćavanja staroslovenskoga jata kakvim se je služio i njegov prijatelj i u mnogome pogledu učitelj u jezićnim pitanjima, Fran Kurelac. Urednik Zbranoga dela prilagodio je tekst novome pravopisu. Nama se međutim čini da će se na ovaj naćin stručnome oku lakše otkriti ona mesta na kojima je Trdina grēšio, te nije čuo dućinu u izgovoru, ili je pribegavao ikavskoj varijanti transkribiranja staroga jata.

u sèvernih stranah već za prvoga dètinstva, napominjući ga toli često pobožno povèsti staroga i novoga zakona. Ne mogu tvrditi, da je to nježno čuvstvo obujmilo i Bartolića, lèpe smedje oči upire više u sočne baš dozrele smokve, koje mèstimice iz gustih maslikah proviruju. Tvrdi pod glavne vinodolske ceste pere sinje more čisto danas kano staklo, sitni pèsak njegov dno blište se poput biserja i koralja u svih šarovih i maštah, drobne ribice plivaju bez straha do same plitke obale igrajući i ljubeći i grijući se veselo na ugodnom žalu: bezbrojne male zalèvce, zatone, zatrepe, rogove i dražice zarinulo je more u tvrdi kamen vinodoske zemlje, okružavaju jih stalno podebele pećine, koje spuštaju se polahko i pomalo prema vodi, mameći na gladka témena sustala putnika da se svuče, zaroni i odmori. Ako i neznaš plivati, ne boj se, do pol ure korači od kraja slobodno, neće ti pleći presegnuti. Stoni otok Krk, ali se razvršuje prema iztoku, a još više prema zapadu, gde mu postaviše medje slovènski gorostasi Velebit i Učka. Predèl u obće nije neplodna⁶, ukoliko naime primorski krš plod dopušta, ipak vidiš odavle malo sela malo ljudskih stanová, ali što vidiš je čisto, naredno, na pol gradski i gospodski, i pogled naravi uživaš još lakše, ako se ne ori oko tebe buka i žamor velikoga svéta. Ovom lèpom tišinom putuje dakle naš Smail-aga – dugo zabavljale su ga smokve – obrnuo se od njih, svrne okom na bistrinu domaćega mora – te stane, zablenuo se, te gleda i gleda, tare oči i opet gleda, ali se nagledati ne može. Koje morsko čudo ga zanosi? Možda pèsniki delfin, ili divlji som, ili pogubni pas, ili jato bèlih galebá ili duga ploha bistroperojih ljubená i lokarada ili koj drugi između brojnih prikazá, koji pučinu oživljuju i putnikovo oko navabljuju: ili se podigla iz valova možda morska vila s snègobèlimi grudi i zlatokosom glavom te zapèvala iz tankoga grla pèsmu staru, pèsmu uvek novu o narodnoj slavi i narodnoj propasti? Jest brate, ne baš to, ali nešto posve slična opazio je bio usred mora sretni Bartol, tu stoji mlada zorna dèvica s snègobèlimi grudi i zlatokosom glavom kano u Vile, ték da ne čuješ pèsmu vilinske, ali ti godi možda još više ta stidljivost, kojom je oči oborila i glavu naklonila. Tko da odoli ovakovoj samoći i prilici, ovakovoj lèpoti: neću tvrditi, da nitko, ali zaufano ne Smail-

6 Na delu je jezična interferencija: reč “predel” i na slovenskom je muškoga roda i označava isto što i na hrvatskom: pokrajinu, zonu, kraj. Kako je došlo do toga da ovu imenicu Trdina u hrvatskome koristi kao da je ženskoga roda? “Ta predel je zelo lep” – reći će se na slovenskom. Je li možda pokaznu zamjenicu “ta” Trdina prenio i u hrvatski, te mu je “predel” postala imenica ženskoga roda?

aga. U jedan tren stoji svučen, pa skok od pećine⁷ do pećine, te pljuska u more: plēn mu bēži, ali mu ne ubēgne: naskorom ju zadrži i drži zagrljenu sipljući vruće čelove na medne usne, na obla ličca, na puna kipuća prsa. Što je dalje bilo, možeš valjda pogoditi, ja ti kazati ne znam, iz dalečine čulo se samo tanko cikanje dēvojačkoga glasa i od mora ništa nego prsk, pljuska, vre, vrska, pleska, tleska, pom, pam, bum, komp, bubo bubo burk burk – i ostali naravni glasovi šuma i štropota vodnoga. Nakon četvrta ure evo nam Bartolića, sva razžarena, kano da se je u raii kuhao, opet na obali obučena i spremna za put. Nekoliko puta se ozrvši stane trčati, nigdē neima čovēka, nigdē svēdoka nagle ljubavi, plačno gleda dēvica za njim, tko znade plače li za to što joj je oteo ili što ju je tako brzo opet ostavio – on pako dospije za uru veseo k svom stricu ili ujcu i nijedne ljubavne zgrade nije spominjao tako rado kako ove, često je i kasnije popitkivao, ne bi li našao trag lēpoj morskoj dēkllici ali sve zaman, bud da je umrla bud i da se od srama ne htēde javiti.

4. *Dēvica Maria*

U Crkvenici u kući nekadašnjih knezova Frankopanā a sadašnjih grofova habzburških namestila se je oko god. 1840 dēva Mara, kojoj nije znao nitko ni za pleme ni za rod, nagadjalo se je, da će biti rođakinja koga činovnika kameralnoga, ali svakomu činila se je previše nezatna, da na nju pazi. To je bila svakako velika uvrēda za nju, jer istina stoji, da čeli Vinodol ne imaše ni prije a ni kasnije izobraženije ženske, svakako može se smatrati za veliku nesrīcu, da joj se opredēli sudbina koje javno mēsto, da svoje dušane darove i drugima na korist razvija i upotrēbljuje. Dēvica Maria bila je osamljeno čeljade, nitko se ne pobrinu zanju, a ni ona za nikoga, narav ne podēli joj līpote u obrazu, ali tim više lēpa načina i zabavne umiće, nu dan danas se ove zmožnosti u velikih gradovih sve više preziru, a kako ne u Crkvenici, gdē bijaše uz kameralnoga provizora prvi čovēk seljački sudac, koj ne znadijaše ni čitati ni pisati. Marii došlo već je 30 godinā i sve dotle ostala je bez ljubovnika, pače i bez mladića, koj bi se htio š njom samo pošaliti. Valja pamtiti, da ne biē u nje ne samo lēpota, nego ni velika imetka: dobivala je na lēto 200 for. penzije a drugo ništa; nu tim veče bijahu njezine misli, porodivše se u vēštoj glavici vlastitom silom i čitanjem nebrojenih knjiga preostavših po rodbini ili kupljenih

7 Ovdje je u pitanju značenjska interferenca: reč “pećina” na slovenskom označava stenu i očito je da ju ovde Trdina i koristi u tome značenju, promenivši joj samo tvrdo č u meko č.

njom samom usleđ velike štedljivosti, kojom je malom penzijom gospodarila. Bila je zaista neobična naobraženost tim načinom stečena. Povēsti o narodih, opisi zemaljā i njihovih stanovnika, poznanje naravi i njezinih stvorovā; literatura svih poznatijih narodā bili su lēp poklon, što si ga bijaše ŝabrala, no naj volila je poeziju bud u prostom govoru bud u vrstah. Čitava dēla znala je na pamet, pogodila je lahko na kojoj je strani i u kojem savezu stoji koja lēpa misao Tassova, Ŝekspirova⁸, Rusoova, Gōetheova, romani koje je pročitala, ŝačinjavali bi sami već poveliku biblioteku, u njih tražila je i nalazila naknadu za oskudicu svake ljubavi u životu, ali ne može se zaniekati, da je ovako čitanje njezino i onako mehko srce još više razblažilo i ŝutljivost njezine duše tako razdražilo, da je često bez uzroka proplakala i smatrala se za naj nesretnije stvorenje ovoga ŝveta. Puna ljubavi da nadje nikoga, koj bi ju želio, lēta su joj prolazila, mladost joj prošla, ali ljubavne težnje nisu se umirile, pače rasle s svakim novim romanom što ga pročitala; u svojoj mašti živo si je izslikalala ljubovnika, kakova si je htēla i zadubla se tako u sladke sanjarije, da su te varave slike često za nju istina postale: po danu i po noći živēla je s svojim idealom, obožavala ga, dvorila ga, grlila ga, ljubila ga, osobito u snu boravila je s njim i naprela si čitav roman svakojakih zgoda i nezgoda koje ŝ njim doživēla i poradi njega trpila. Bolujući, napisala je vērno svoje noćne doživljaje i plivala u rajskoj slasti, čitajući svoj čudnovati dnevnik (pače noćnik) svogā života. Tko ne bi sažaljivao to nesrētno čeljade, da nema ni matere ni mudre prijateljice, koja bi vodila ju i čuvala pogubnih staza, na koje čitanje poetičnih knjiga tako lahko napeljava. Smail-aga upoznao se je s njom na godovno kameralnoga provisora čija gospoja bila je pozvala i nju i nije se mogao načuditi izobraženju njezinomu. Kada počē se napivati, bila mu je podeljena ona za drugaricu – i baš oduševljeno izpio je čašu dva puta na njezino zdravlje i zabavljao se ŝ njom uprav ugodno, sve do večera. Društvo stane se tada razilaziti, Bartol sprovede dēvicu Mariju do njenoga stana, preporuči se i otide kući. Obilati koludar što ga je popio, ne da mu zaspati, obuče se opet, ŝetje Crkvenicom gore dole, okupa u moru, popuši nekoliko cigareta, postoji zamišljen kod kameralne gospoštine. Stvar, koju zamisli, bila je po vražje neprilična, ali tim većma romantična, zato dade se odsečno

8 Zanimljiva je ova ortografska greška: nema dvojbe, da je Trdina “ilirski” učio čitajući i dela tiskana dosledno fonetskim pravopisom, dela u kojima su strana imena transkribirana prema domaćem izgovoru: Jakova Ignjatovića, Milovana Vidakovića ili možda Jovana Steriju Popovića, koji je (u prozi *Roman o romanu*, 1838) također parodirao temu čitanja sentimentalnih, pa i Vidakovićevog romana *Ljubomir u Jelisumu*.

na posao. Ona stanuje na prvom podu, dva prozora stoje otvorena, do jednoga dopiru uprav grane stare smokve kombolice, noć je tiha, krasna, jasna, ne čuje se drugo nego slabo pljuskanje morske plime i staru, ali uvijek dragu začinku pësmice Filomale. Smail-aga ogleda se dva, tri puta, čovëku neima nigde traga, jednim skokom popne se na stablo, drugim u sobu, tretji u noćni odar dëvice Marije. Neboglina imala je više dana slab san: činilo joj se da joj već prijatelji dragoga proganja, da su ga zatvorili, pače i na smrt osudili. Bez koristi plače i moli, bez koristi troši novce, jadnoj je očajati, bolje umrëti, nego bez njega živëti večeras sanjalo joj se tim ugodnije. Njen ideal utekao je iz tamnice, i pribegao k njoj; kroz okno unidje u njezinu izbu, gdje je baš čvrsto zaspala, štropot ju probudi, od veselja ne može se dragoga naljubiti, tamnica ne uze mu ljepote, pače joj se vidi, da je i pristaliji i jači nego prije, samo mu narasla blizu nosa bradavica, ali mu ne kvari lëpoga obraza. Kako ga sladko grli i cëljuje, kako radostna na srce pritište, gdje su sve njezine žalosti svršene, sve želje dopunjene. Kada se ujutro kasno već probudi obazire se smetena i omamljena, ali ljubavnika je nestalo, samo njegov rubac s pismeni B.S. leži pokraj nje, dëvice Maria ne može odgonetnuti te čudne zagonetke, tu divnu smeš sna i istine. Za nekoliko nedëlja ćuti se noseću, kajati se naravski ne može, jer neima grëha; njezinoj mašti pričinjao se dapače onaj ljubovni sastanak tako romantičan i duboko poetičan, da izčekuje uprav teško i željno čas gde će materom postati, ali zajedno otrezni ju taj ozbiljni slučaj potpunoma, poezija i roman leže na strani nepogledani, tim više vremena zauzme priprava za budući porod. Crkvenicu ostavi odmah, proda u Zagrebu velik broj nepotrebnih knjiga, rodi srëtno u Samoboru zdravo čedo lëpo, kako si samo andjele mislimo, te se nastani na Reci, naj pre kao pomoćnica, kasnije kano gospodarica ženskoga instituta. Sjajnim uspëhom podje joj posao za rukom, njeno znanje i mudro upravljanje privabi sve to veći broj bogatih učenica. Sin polazio je škole, zapopio se i postavljen bio ukratko za dekana velike plovanije z lepimi dohodki. Maria je okanila se posvema starih sanjaria, zaboravila isti ideal, ali ostalo joj je mehko ćutljivo srce. Zaljubila se prvim žarom mlade dëvojke u Smail-agu, ali nije s njim niti govorila ikada niti se sastala, a naj manje saznala ili pogodila da je ljubovnik njezine duše i otac njezinoga djeteta.

7. Šest Bartolića

Bilo je u kući uz mater šest sestara: sve se zaljubiše u Bartola, a Bartol opet u šestoricu. Starica ne bojaše se, budući je svaku jednako

dvorio, za njezine mladosti ne zavlada još navada, jih po više zajedno ljubiti. Nesretni slučaj htjede da zanose sve i da porode sve isti mēsec. Zdrava mu kara. [*Ova rečenica je umetnuta naknadno – prim. M.M.*] Poradi toga digla se buka i krika medju bukami, ali sve uzalud: hčere ne kazaše ljubovnika, ljubovnik zamuča ljubovce. Dobro su svi skupa znali, da iz te muke kolača peći ne mogu, zato i šutiše. Sve matere nadēnuše sinu ime Bartol, svih šest Bartolića raslo je zdravo i veselo, pošlo na more i nastanilo u blizini Odese, gdje se podiže imućno seoce, koje zove se Bartolići do današnjega dne.

9. Pod piramidom

Gospodin Smail-aga imao je rodbinu u Odesi, koja željaše oženiti ga za svoju bogatu Anušku, te ga pozva da dodje i vidi i onda učini što mu se sviđi. Bartol se ukrca iz [*nečitka riječ – prim. M.M.*], ali tko da prodje mimo orienta, domovine naj čarobnijih romana, mimo zemlje, gdje se rodila tisuću i jedna noć, mimo onih vrhovnih raja i vrtova, gdje su zaslužnjeni krstjani toliko Zamora i Zaraida krstom posvetili i za uzdarje smēli oskvrniti, S.a. okrene naj prije put Egipta: ali se vele začudi, da ne ima ni iz daleka onoliko pratike za ljubovne zgode i nezgode kao u Evropi: gospoje čame u zatvoru, gospodične kite se takodjer u zatvoru, istina da se dadu često ponesti i na zrak, ali i to samo u zatvorenoj škatuji, zaman čeka, zaman čeka da će pomoliti se iz nje koja zlatokosa orientalka ili poviriti barem kroz školjinu dvoje onih rajskom rosom titrajućih očica, koje su mogle istoga Saladina zvesti. Sav namrgodjen dodje u Kairo na robski trg gdje se prodavalo i na stotine ženskih glava svake dobi, veličine i vrsti. I tu je u koječem bio prevaren; kod kuće na zidu visile su mu svakovrstne ženske slike svih naroda i zemalja, tu zazurio je često i koju bělozubu smedju Arapku, dapače i zdravu, ponositu, pohotnu Crnicu ovdē vidio je te čudne krasotice u pravoj slici te izgubio svaku volju do njih, nu malo po malo razvedri mu se čelo, videći mlade Kubilke, Sirke, Persijanke, Gruzijke, Čerkesice: istina bog ni one nisu ni malo sijale onim čarobnim bleskom, kojim se odlikuju u evropljanskih romanah i fantazijah, nu ipak ne može im se spočitati grdost. Medju kupce stane i naš vitežki putnik i za 100 dukata prisvoji si četiri kako mnijaše baš naj lēpše. S ovom družbom i nekojimi znanci i slugami otputuje prema naj većem svetištu staroga Egipta, gdje stajaše glavni grad Memfis a blizu nje dan danas još stoji čela povorka veličastnih piramida. Pod naj višom, koja diže se u vis i sada preko 450 stopa s imenom piramide Keopsove odpočine karavana i razapne sve na okolo běle, prostrane šatore. Sluge stanu spremati slastan obēd, Sm.a. pako popinjati se

na slavnu piramidu kojoj dodje za uru zbilja i do vrha; sav trudan legne na široko tēme kraljevske zgrade i obazire se ponosito po staro klasičnom skiviru: odozdol pod njim u nizini stoje sve 4 lēpotice z guslami i cimbali, pozdravljajući novoga si gospodara; u svojoj dalečini opet blište se osredje mora, dremlje Crveno more i spava večni san pusta Sahara. Ovaj hip pričini se S.a. da je svakako znamenit, ako i ne velik čovek: sav ushitjen progovori s ogromnim ponosom: Od sele ne će se govoriti da nije gledao ova čuda i Hrvat. Dletom što ga biaše donio baš zato sobom, udube u piramidu svoj slavni čin, onda počne lagano natrag silaziti. Na dnu čestitaju mu prijatelji i dvorkinje grle ga te mu čeluju ruke i kolēna. Društvo sēde obēdovati sladke i močne egipatske plodove, pripravljene vēštinom evrop. Ona legnu na počinak, S. a s Čerkeskinjom, prijatelji i ostalimi. Podvečer spremi se i večera, zrakom ori se hrvatsko pēvanje uz orientalsku glazbu, S.a. bude ganut do suza. Pod piramidom sprovede se i noć, naš junak izabrao si za noćnu pajdašicu mladu Gruzinku. Sutra dan digne se karavana i dodje sretno, zdravo i veselo u Alesandriju. Tu dade S.a. veledušno svečanim glasom svim robinjam slobodu, težko jim se je razstati sa lēpim junakom, udaleče se plaćuć te idu opet nazad u Kairo, da se prodadu drugom gospodaru, koj bude manje milostiv ali i manje okrutan, jer jim neće vratiti onoga, česa ne žele, – i u orientu posve nišetne, slavne i žalostne slobode.

10. Što pametuje kovačka rēč: ljubit' verhom!

S.a. odjedri u Beirut, odanle podje u orent. raj Damask, uživa i tu dane svoje mladosti, možda još sladje nego u Egiptu: posēti i starodavni Balbek i razvaline Salomonove Palmire, ali leteći čas privede ga brzo opet na egejsko more. Koliko romantičnih uspomena na ovih mehkih, toplih valovih. Kod Kipra iz naj tanje morske pēne rodi se nebeska lēpotica Venus; na sveti Delos pribēgne Jupitrova ljubovca Leda pred bēsnom Junonom; na Lezbosu zapeva rajskim glasom nesrećna pēsnica Sapfo, koju žali vinodolski putnik radi nemilosti njena ljubovnika i ubojice: onde na kraju stajao je mogući milet, plivajući u gladu i ljubavi i posta domovinom miletskih povēsti i naših ljubovnih romana, ovamo iz Evrope u Abidos plovio je vērni Leander k ljubljenoj svećenici Heri; ovuda putovao je i Don Juan lorda Byrona. S.a. traži zaman otok njegove sladke noćne svadbe sa grčkom deklicom: i kad doplovi do Carigrada omami ga opet celo jato dražestnih i groznih zgoda, koje su tu se zbivale, koje se dan danas još zbivaju. Naravno je, da osta i on duže vremena u ovom ča-

robnom svetu⁹, u ovoj kiti svega što narav krasna ima i radja, ujedno i u ovom leglu strašnih zločina i turskih bėsova. Crno more bude prebrodjeno brzo, a pred željnima očima evo mlade i zelene Odese. Na čast prihodnika priprave rodbina svakovrstne zabave i na kopnu i na moru, i u gradu i na stepi, koja grad odasvuda obimlje. Našega putnika zabavljao je naj više lov na stepne vuke: podiže se društvo muško i žensko sve na konjih, lovska staništa udalečena su medju sobom po 5 i više milja, koje pretikavaju bez znoja mali ali streloviti maloruski komoni: iz početka jaše družba uzporedno, gospoje u sredini, junaci na krajima kano na obranu: ali se zazveče prvi znakovi odtrgne se umah hitrih lovaca i lovica, svaki sledeći znamen poteže na stranu nove povorke: na daljnjem pohodu razdrobe se i ove male čete i po jedan, naj više po tri vidio bi bježati plamen vojsku po stepi, da visoka trava kakav pogled tu dopušta, čuti se može samo lajanje pasje, zavijanje ranjenih vukova i glasna hajka ruske gospode. Ovako ostane S.a. napokon sam u neizmernom moru travnih livada: bez volje i znanja jezdi, kako i kamo ga hoće nositi koji konj. Veselo stane ovaj za čas rzati, tanki nos javlja mu da je blizu rodnoga si męsta. Bartola donese zbilja do samotne kozačke kućice, gdje boravi samo jedan stvor, mlada, crvena kozačka dęvojka; sve drugo pošlo je bud na pašu, bud na rat. Evo ti nove, romantične prilike za junačka dęla: različiti dialekt više zabavlja i mami nego preprečuje. Kćerke ruskih stepa su dęca nepokvarene naravi, tu se čuvstva ne taje, niti se jih srce srami: lepoj Katinki vidi se, kano da je oživio naj lępši bogatir Vladimirove zadruge te ju moli za ljubav. Ona je neodreće, jedan skok dovede ju k S. a na konja; južna bo Rusija broji toliko konjanica koliko i konjika: obuhvatio milenka potakne konja te ... [*nečitke dve reči, M.M.*] stane bęsna trka na travnoj ravnici. Nu trka podpiruje još ljubav obredjuju se vrući ogrljaji sa vrućijimi čelovi. Čas visi ona na njem, kao prirasla uz dragoga, čas opet nagnu se na nju on i uživa najveće ljubovne slasti podpunije nego na pernici. Ruski konj neće jih zbaciti, kozak nauči ga tako, da bez pogibelji i spijući jaše: niko na svętu ne umije ovoga krasnog sadruga čovjekova bolje upitomiti do njega, a kako to učini? Nićim, nego ljubavlju. Konja si smatra za brata u svakoj volji i nevoli, skupa jedu, skupa piju, ne samo vodu već i vino, skupa legnu i spavaju, gospodar životinju miluje i gladi, grli, čuva, se ljubezno po čele ure s njom razgovara, a ona ga razumije i čini rado i ponosito sve što se njemu hoće. Ne treba ni spominjati da je izmęd čele družbe S.a. naj kasnije se vratio; drugi lovci se ponose koliko svakojakih ptica, lisica i vukova su ubili, svaki se misli naj veštijim strelcem, samo naš

9 I opet u ortografiji trag čitanja ekavske varijante štokavskoga ili riječkoga, čakavskog narečja.

putnik dodje prazan, ali se ne srđi gdje ga sudruzi bockaju, ta lahko se može sam u sebi dičiti, da je zgodio naj bolji lov uprav on. U Odesi se dugo ne bavi, zaruci neima zapreke; nakon godinu dana dospije krasna Anuška na strane junačkoga si muža u hrvat. primorje. Tim, da joj se nije nikad izneverio, pokaza, da znade i u braku biti onako čestit delija, ko što ga poznamo da bijaše prije u ljubavi. Srětnoj Anuški je dan danas još mnoga žena nenavidna.

Dva su različita pristupa prozi objedinjena u priči o Smail-agi: s jedne strane, i ova, kao i prethodnih devet, rađena je na osnovu stvarnih, iako karikiranih, humorom i satirom začinjenih karakteristika jednog od stvarnih ljudi iz Trdininoga kruga sa Rijeke. S druge, pak, strane u celinu koja nosi naslov *Gospodin Smail-aga* uključeno je i nekoliko fragmenta koji su očiti plod lektire (danas bismo rekli da su to replike tadašnje trivijalne proze). To su osobito poglavlja *Pod piramidom* i *Što pametuje kozačka reč*. Poglavlje *Pod piramidom* je najverovatnije nastalo na osnovu literature, ovoga puta izvor su mogle biti nemačke egzotične romantične priče, smeštene na Bliski Istok (stereotipi o slobodnoj ljubavi, o nepostojanju ženske slobode u tome svetu), ali sigurno i razni putopisi iz tih krajeva (iz ovih je mogao preuzeti podatke o visini, starosti i geografskoj lociranosti piramida). Dok je djevica Marija u istoimenom fragmentu živela u literaturi, poistovećujući se u svojoj mladosti sa egzotičnim junacima, sada vidimo Bartolića na tragu te egzotike, na putu tokom kojega se može ponašati kao gospodar sveta. Trdina se nije zadovoljio isticanjem Bartolićeve dominacije kod kuće, nego ga je poveo i u bajkolike predele Bliskoga Istoka, koji su tada čitatelja privlačili svojom egzotikom.

Posebno valja istaći rečenicu: “Od sele ne će se govoriti da nije gledao ova čuda i Hrvat”. Ona korespondira sa obećanjem datim u uvodnome delu: sada nas pisac podseća da upravo uz pomoć ovakvih prizora menja navike i stereotipe vezane za predstavu o hrvatskome životu. I ovo i naredno poglavlje vode glavnog junaka izvan rodne Rijeke, nastojeći s jedne strane, pribaviti domaćemu čitaocu informacije o širnome svetu, a s druge, pokazati kako je i domaći čovek uspešan i probitačan vani.

Iako je još jednom očito da se radi o nedovršenom tekstu čiji je ritam kazivanja tako brz da ostavlja tek dojam nacрта, pažnju današnjeg čitatelja u fragmentu *Što pametuje kozačka reč* nesumnjivo će privući njeno značenje: priča raste u pohvalu

ljubavi kao sveopšte i trajne sile, koja usređuje ljude, čini nekakvo predvorje uspešnog bračnog života, pa čak pripitomljuje i zveri (odnos Kozaka prema konjima jeste tako zavidno uspešan samo zahvaljujući ljubavi koju oni pokazuju prema tim životinjama). Slobodna ljubav nije nikakav greh niti sramota, nego veličanstveni dar prirode.

Priča o Smail-agi ima svoje korene kako u neposrednome onovremenome riječkome životu, tako i u ljubavnim, porodičnim i ženskim romanima pisanim na nemačkom; tu su potom i “posudbe” iz putopisne proze, ali i iz turističkih vodiča kroz daleke orijentalne zemlje. Dva od izostavljenih šest poglavlja događaju se u orijentalnim zemljama: Egiptu, Turskoj, Siriji i Rusiji, odnosno Odesi, u kojoj navodno, glavni junak, Bartol, zvani Smail-aga ima rođake (na ova se poglavlja verovatno odnosi priređivačeva napomena da ih izostavlja zato što sadrže “premalu vjerojatne situacije i događaje”).

Iako su samo neki delovi celine koja nosi naslov *Gospodin Smail-aga* razrađeni, razvijeni, ispričani po redu i bez preskoka i praznina, dok je najveći deo epizoda zapravo samo zabeležen, ali ne i literarno obrađen, ipak, i u takvoj skici, u takvom nedovršenom radu zbunjuje tako velika razlika između delova koji nastaju kao rezultat pripovedačeva promatranja života oko sebe, te onih koji imaju nedvosmislenu papirnatu podlogu, koja se namerno udaljavaju od stvarnosti i opisa te stvarnosti te oslanjaju na piščevu, a svakako i čitaočevu lektiru. Trdina je realist pre realizma, njemu naracija uspeva kada pripoveda o onome što ga okružuje. Osetno je slabiji kada se nastoji nadovezati na model proze kakav je bio omiljen kod tada još tankog sloja hrvatskih čitatelja (i osobito čitateljica).

Neuverljiv kada sledi model egzotičnog ljubavnog romana i poučne literature, Trdina je u svom elementu i stvara primamljivu prozu kada destruiira model idealiziranog, poučnog ženskog romana. Ključno mesto fragmenta *Djeвица Maria* – osvajanje i ljubavno, telesno sjedinjenje “djevice Marie” i Smail-age – jest relativno mutno i ne sasvim uspelo, ipak cela je zamisao od neobičnoga značaja: velika čitateljica Marija, devojka koja živi samo od fantazije, primi Don Juana u snu, do kraja verujući da je blažen i nevin plod utrobe njezine, no sam čin telesne ljubavi i osobito rođenje deteta ipak izmene njezinu ličnost te njen život postaje onaj pravi, ona izlazi iz svojih fantazija, radi i zarađuje za sebe i za sina. Dok

je deo u kojem ona živi u svojim fantazijama opisan sa puno detalja, deo u kojem se ona posvećuje stvarnome životu je samo skiciran: kao da “goli život” ne daje građu za priču, samo priča hrani drugu priču.

Uza sve mane koje Trdinina priča o Smail agi nosi, u kontekstu u kojem je nastala – početak ili eventelno sredina šezdesetih godina devetnaestog stoleća – ona obeležava značajan pomak hrvatske književnosti ka realističkoj poetici pripovedanja.

BIBLIOGRAFIJA

Rukopis iz NUK Ljubljana

Rokopisni oddelek, inventarski broj 15/62, mapa 8, ovojnica XXXVI.

Gigante, Silvano
1928

Storia del comune di Fiume. Firenze, 1928.

Mitrović, Marija
1990

“Janez Trdina u hrvatskoj književnosti”. *Rival*. Časopis za književnost. Rijeka III/1990, n. 1-2, 101-106.

Nemec, Krešimir
1995

Povijest hrvatskog romana I, Zagreb 1995.

Trdina, Janez
1946-1955

Zbrano delo, I-XII. Ur. in opombe napisal Janez Logar. Ljubljana 1946-1955.

POVZETEK

V *Zbranih delih slovenskih pesnikov in pisateljev* je Janez Trdina začel izhajati že leta 1946 (ured. Janez Logar). Kriteriji znanstvene objave takrat niso bili še povsem izdelani, saj je ena od enajstih črtic, ki jih je Trdina napisal v hrvaškem jeziku, objavljena v zelo skrajšani obliki: šest poglavij – pravi urednik – “smo v naši izdaji izpustili, ker podajajo neke seksualne scene na trivialen način ali pa opisujejo premalo verjetne situacije in dogodke”. Poglavlja povesti *Gospodin Smail-aga* hrani rokopisni oddelek NUK-a: objavljamo jih prvič, s komentarjem pa želimo dokazati, da bi znotraj hrvaške književnosti iz šestdesetih let 19. stoletja ta Trdinova povest, kljub vsem pomanjkljivostim, morala imeti pomembno literarno-zgodovinsko mesto. Trdinovi teksti pisani v “ilirskem” jeziku zahtevajo novo, necenzurirano objavo.